

ՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (XIII-XIV դդ.)

Միջնադարում միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպումն իրականացվել է ընդգրկված կառուցվածք ունեցող մեթոդների մի ամբողջ համակարգի միջոցով: Խնդրո առարկա ուսումնասիրության շրջանակը ներառում է քննարկվող ժամանակաշրջանում Կիլիկյան Հայաստանում ընթացող միջազգային առևտրային ապրանքաշրջանառության մեջ կիրառված բազմաբնույթ գործարքների ու պայմանագրերի, ինչպես նաև դրանց համար օգտագործված տարբեր փաստաթղթերի հանգամանալի հետազոտությունը:

Նկատենք, որ սկզբնաղբյուրներում Կիլիկիայի հայ վաճառականության օգտագործած¹ միջազգային առևտրի կազմակերպմանը վերաբերող տեղական ծագման մեթոդների մասին վկայությունների գրեթե չենք հանդիպել: Կիլիկյան Հայաստանը միայն XIII դ. սկզբում սկսեց լիարժեքորեն ընդգրկվել միջերկրածովյան առևտրում, որտեղ առևտրի կազմակերպումը մինչ այդ արդեն հարյուրամյակների ավանդույթներ ուներ: Ամենևին պատահական չէ, որ սույն հետազոտության համար անհրաժեշտ հիմնական և անփոխարինելի սկզբնաղբյուրները կիլիկյան ու կիպրական քաղաքներում գրառված, ապա եվրոպական դիվաններ տեղափոխված ջենովական ու վենետիկյան նոտարական գործերն են: Հայ վաճառականության առևտրային գործունեությանը, նրանց կիրառած առևտրի կազմակերպման տեխնիկային աղերսվող իրավական փաստաթղթերը հավանաբար ուղարկվում էին Կիլիկիո թագավորության արքունական արխիվ, որը մի քանի անգամ այրվել է մամուլների կողմից՝ 1266, 1275 և վերջնականապես 1375 թթ.: Ցավոք, շուրջ երեքհարյուրամյա փառավոր պատմությամբ հայկական թագավորության պետական դիվանից մեզ են հասել ընդամենը 6 բնագիր, որոնք պահպանվել են եվրոպական արխիվներում¹: Միաժամանակ, վերոնշյալ իտալական նոտարական սկզբնաղբյուրներում հայ առևտրականների մասին եղած հիշատակությունների սակավությունը կարելի է բացատրել նրանով, որ վերջիններս, ամենայն հավանականությամբ, խուսափում էին հավելյալ ծախսերից և այլազգիների հետ գործարքներ

¹ Տե՛ս Բոռնազյան Ա., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-XIV դարերում, Ե., 1973, էջ 25-26:

կնքելիս չէին դիմում եվրոպացի նոտարական գործակալների ծառայությանը:

XII-XIII դդ. միջազգային առևտրի կազմակերպման՝ գլխավորապես արևմտաեվրոպական ծագում ունեցող եղանակների ամբողջ տեսականին, նույն կառուցվածքային բովանդակությամբ, հաջողությամբ ներդրվել է միջերկրածովյան և սևծովյան ավազանների երկրներում: Դրանց տարածողներն ու ներդրողները հենց եվրոպացի առևտրականներն էին, որոնց անդրծովյան վաճառականական մեծաքանակ համայնքների ցանցերը եթե ոչ մենաշնորհային, ապա առանցքային դերակատարում ունեին Արևելք-Արևմուտք առևտրային փոխհարաբերություններում: XII-XIV դդ. եվրոպայում ընթացող ֆինանսատնտեսական անմախադեպ փոփոխություններն անդրադարձել էին նաև միջազգային առևտրի իրականացման մեթոդների վրա: Դրանցում առանձնահատուկ դերակատարում ունեին վաճառականական միությունները, որոնց կիրառման գլխավոր ոլորտը մեծ ծավալների ծովային առևտուրն էր: XIII-XV դդ. հյուսիս-եվրոպական պետություններին բնորոշ էին առավել կայուն, երկարաժամկետ վաճառականական միավորումները՝ գիլդիաները, մինչդեռ հարավ-եվրոպական երկրների առևտրային գործունեությանը հատուկ էին կարճաժամկետ պայմանագրային միությունները: Ի դեպ, անտիկ և միջնադարյան ժամանակաշրջաններում միջերկրածովյան առևտրում օգտագործված միությունների կառուցվածքային բազմաթիվ ներքին ընդհանրությունները խոսում են դրանց ժառանգական կապի մասին¹:

XIII-XIV դդ. միջազգային առևտրում լայն տարածում ստացած վաճառականական միություններից կարևոր նշանակություն ունեին «ընկերությունները» (societates), որոնց թվին էր պատկանում հանրահայտ կոմմենդան (commenda, comanda, accomandatione, colleganza): Չնայած կառուցվածքային շատ տարբերություններին՝ կոմմենդայի ծագումը սերտորեն կապված էր միջերկրածովյան առևտրում նախկինում օգտագործված տարբեր միությունների ավանդույթների հետ: Մասնավորապես՝ դրանցից էին հռոմեա-

¹ St'u Тушина Г., Из истории средиземноморских торговых объединений (Античность и средние века) // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 2, Горький, 1975, с. 20-21. St'u նաև՝ Тушина Г., Марсельские торговые объединения XIII века // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, Вып. 1, Горький, 1973, с. 39. Луццатто Дж., Экономическая история Италии. Античность и средние века, пер. Абрамсон М. Л., М., 1954, с. 105, 367-369. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в. XIII-XV вв.: проблемы торговли, М., 1990, с. 176-177.

կան «nauticus fenus»-ը, բյուզանդական «chreokoinonia»-ն, հրեա և արաբ վաճառականների գործածած «isqa»-ն, «qirad»-ը և այլն¹: Կոմմենդայի մասին առաջին հիշատակությունները վերաբերում են Իտալիային՝ սկսած X դարից: Հարմարվելով արաբ փոփոխվող շուկայական հարաբերություններին՝ այն լայն տարածում գտավ միջազգային առևտրում և իր զարգացման գագաթնակետին հասավ XIII դ. կեսերին և XIV դ. սկզբներին²: Սա բաժնետիրական, կարծաժամկետ պայմանագրային յուրահատուկ ընկերություն էր, որտեղ գործընկերներից մեկը՝ կոմմենդատորը (commendator) գործարքում կապիտալի միակ կամ էլ գլխավոր ներդրողն էր: Մյուս մասնակիցն անվանվում էր տրակտատոր (tractator), որը ներդրված միջոցները ստանալուց հետո առևտրական գործունեություն պետք է ծավալեր նախապես պայմանավորված որևէ վայրում: Կոմմենդատորի ներդրած միջոցները կարող էին լինել ինչպես դրամական, այնպես էլ ապրանքի տեսքով: Սովորաբար կոմմենդայի յուրաքանչյուր գործարք սահմանափակվում էր առևտրի նպատակներով իրականացվող ծովային մեկ ճամփորդությամբ: Վերադառնալուն պես տրակտատորը պարտավոր էր վերադարձնել կոմմենդատորի ներդրած գումարը, ինչպես նաև շահույթի մի մասը՝ ըստ նախապես պայմանավորված բաշխման հարաբերության: Հավելենք, որ եթե կոմմենդատորները հիմնականում առավել հարուստ խավի ներկայացուցիչներից էին, ապա որպես տրակտատորներ հանդես էին գալիս ոչ միայն խոշոր և մանր ձեռներեցները, այլև՝ արհեստավորներն ու հասարակ քաղաքացիները: Հատկանշական է, որ հարավ-եվրոպական երկրներում բավական ակտիվ տրակտատորներ էին նաև նավատերերը³: Հետազոտողներն առանձնացրել են կոմմենդայի երկու

¹ St'iu Pryor J., The Origins of the *Commenda* Contract // *Speculum*, V. LII, N 1, Massachusetts, 1977, pp. 10, 22-35. St'iu նաև՝ Stöckly D., Le système de l'incanto des galées du marché a Venise (fin XIIIe-milieu XVe siècle), Leiden, Brill, 1995, pp. 48-49. Reyerson K., Commerce and Communications // *The New Cambridge Medieval History*, V. 5, c. 1198-c. 1300, ed. D. Abulafia, Cambridge University Press, 1999, pp. 64-65. Hunt E. S., Murray J. M., *A History of Business in Medieval Europe, 1200-1550*, Cambridge, 1999, p. 61.

² St'iu Дживелегов А., Торговля на Западе в средние века, СПб., 1904, с. 131. St'iu նաև՝ Карпов С., Контракт комменды в итальянской торговле в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.) // *Византийский временник*, Т. 48, с. 25-26.

³ St'iu Postan M., *Medieval Trade and Finance*, Cambridge University Press, 1973, pp. 68-83. St'iu նաև՝ Луццатто Дж., указ. соч., с. 105, 367-369. Тушина Г., Марсельские торговые объединения XIII века, с. 43, 53. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли, с. 179-180.

տեսակ՝ միակողմանի և երկկողմանի: Գլխավոր սկզբունքը, որը պայմանավորում էր այս երկու ձևերի միջև եղած տարբերությունը, գործարքում արված ներդրումի չափն էր: Եթե տրակտատորը որևէ ներդրում չէր կատարում, ապա նա կարող էր կնքել միայն միակողմանի պայմանագիր: Այս դեպքում կոմմենդատորը ստանում էր շահույթի 3/4-ը և միաժամանակ իր վրա վերցնում ներդրված կապիտալի ապահովության ողջ պատասխանատվությունը. համապատասխանաբար՝ տրակտատորը ստանում էր շահույթի 1/4-ը (երբեմն էլ՝ 1/6, 1/5 կամ 1/3) և չէր կրում որևէ պատասխանատվություն: Երկկողմանի կոմմենդայում, որն անվանվել է նաև «ծովային ընկերություն» (*societas maris*), կախված տրակտատորի իրականացրած ներդրումի չափից, շահույթը կարող էր բաշխվել նույնիսկ հավասարապես, իսկ կոմմենդատորը ստանձնում էր կապիտալի հնարավոր կորուստի 2/3-ի պատասխանատվությունը: Մինչ առևտրային ուղևորության մեկնելը, տրակտատորը ձգտում էր իր ձեռնարկման մեջ ներգրավել ավելի շատ ներդրողների՝ հետագայում խոշոր շահույթ ապահովելու ակնկալիքով: Մի քանի կոմմենդատորով ձևավորված միությունները սկզբնաղբյուրներում արտահայտված են «*accomendatio sive (seu) societas*» ձևով, իսկ հետագոտողների կողմից անվանվել են բազմակողմանի կոմմենդա: Այս դեպքում համեմատաբար քիչ ներդրում իրականացնողն էլ ստանձնում էր տրակտատորի պարտականությունները: Կառուցվածքային առումով նման ընկերությունների և կոմմենդայի ավելի պարզ գործարքների միջև շոշափելի տարբերություններ չկային¹: Միջնադարյան առևտրի պատմության հայտնի հետազոտող Դ. Ստոկլին բերում է պայմանագրային միության ևս մի օրինակ, որը կոչվում էր «եղբայրական ընկերություն» (*fraternal compagnia*): Այստեղ հիմնականում մասնակցում էին միևնույն ընտանիքի անդամները, որոնք կարող էին գործել միմյանցից հեռու գտնվող տարբեր երկրներում²:

Այասում գործած ջենովացի նոտարական գործակալներ Պեդրո դե Բարգոնեյի և Ֆեդերիկո Պիացցալունգայի՝ երեք տարիների ընթացքում կազմած փաստաթղթերի հավաքածուում կարելի է

¹ St'u Pryor J., նշվ. աշխ., pp. 6-8, 10-11. St'u նաև՝ Stockly D., նշվ. աշխ., pp. 45-47. Reyerson K., նշվ. աշխ., pp. 64-65. Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли, с. 179, 187-188. Тушина Г., Марсельские торговые объединения XIII века с. 51, 53-57. Дживелегов А., указ. соч., с. 131.

² St'u Stockly D., նշվ. աշխ., pp. 47-48.

գտնել կոմանդայի 45 գործարք¹, որոնցից 13-ը «*accomendatio sive societas*» կամ բազմակողմանի են, իսկ 32-ում գրանցված են մեկական կոմանդատոր և տրակտատոր (այսինքն՝ միակողմանի կամ երկկողմանի կոմանդաներ): Ընդ որում, եթե 1274 թ. «*accomendatio sive societas*»-ի դեպքերը բավական շատ են (10), ապա 1277 և 1279 թթ. դրանց թիվն ընդամենը 3 է: Պայմանագրերում մասնակցել են արևմտավրոպական բազմաթիվ քաղաքներից ժամանած տարբեր խավի ու մասնագիտությունների տեր անձինք, մինչև իսկ՝ հոգևորականներ: Կոմանդայի հիշյալ ձևերում և՛ շահույթի բաշխման չափը, և՛ ներդրված կապիտալի բնույթը խայտաբղետ են: Նախ՝ անդրադառնանք միակողմանի և երկկողմանի կոմանդաներին: Այստեղ 32 գործարքից 11-ում ներդրումներն արվել են զանազան ապրանքներով՝ երկաթ, արծաթ, ցորեն, գարի, պղպեղ, բամբակ, մետաքս, մահուդ, կտավ, վուշ և այլն: Այլ կոմանդաներում ներդրումներն իրականացվել են ինչպես հայկական, այնպես էլ օտարերկրյա դրամական միավորներով: Շահույթի բաշխման չափաբաժինները նույնպես տարբեր են, որոնցից կարելի է երևան հանել գործարքի միակողմանի կամ երկկողմանի լինելը: Առավել տարածված էր 1/4-ի հարաբերությունը², (իտալ. *al quarto del proffito*, լատ. *ad quartum proffici*)³, սակայն հանդիպում են նաև 1/3-ի (իտալ. *al terzo del proffito*, լատ. *tercia parte lucris*)⁴, 1/2-ի (իտալ. *alia metà del proffito*,

¹ St'ù Balletto L., Notai Genovesi in Oltremare, atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279), Genova, 1989, A. N 1, 2, 12, 16, 17, 19, 21, 23, 24, 25, 31, 40, 63, 70, 72, 73, 74, 77, 82, 85, 88, 93, 94, 95, 108. B. N 6, 17, 20, 43, 48, 51, 52, 53, 70, 84, 87, 88, 94, 125, 133, 134, 135, 137. Տե՛ս նաև՝ Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aias (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois // Archives de l'Orient latin, T. I, Paris, 1881, pp. 443-449, 455, 468, 472-478, 485-486, 500, 507-509, 512, 528, 532-534.

² Սկզբնաղբյուրներում շահույթի բաշխման հարաբերությունն արտահայտված է տրակտատորին բաժին ընկնող մասով, ուստի մենք ևս կառաջնորդվենք նույն սկզբունքով:

³ St'ù Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 19, 31, 40, 72, 73, 74, 82, 85, 108, B. 43, 84, 87, 88, 125, 133, 137. Տե՛ս նաև՝ Ferretto A., Codice diplomatico delle relazioni fra la Liguria, la Toscana e la Lunigiana ai tempi di Dante (1265-1321), parte prima (dal 1265-1274) // Atti della Società ligure di storia patria, XXXI.1, Genova, 1901, p. 289.

⁴ St'ù Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 94, B. 48. Տե՛ս նաև՝ Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aias (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois, pp. 485-486.

լատ. medietate lucri)¹ և նույնիսկ «առանց որևէ շահույթի» (senza proffito, nullo proficuo)² ու «անհատույց» (gratis et amore)³ ձևակերպված կոմմենդայի տարբերակներ, իսկ երբեմն էլ բաշխման հարաբերությունը պարզապես նշված չէ⁴: Վերը բերված տվյալներից պարզ է դառնում, որ գործարքներում գերակշռում են միակողմանի պայմանագրերը: «Accomendatio sive societas» կամ բազմակողմանի կոմմենդաներում գերակշռում է շահույթի բաժանման 1/4-ի հարաբերությունը, սակայն հանդիպում են նաև 1/2-ի տարբերակներ⁵, իսկ որոշ դեպքերում այն ուղղակի չի ամրագրվել⁶:

Այասում կնքված բոլոր տեսակի կոմմենդաներում առևտրային գործողությունների իրականացման աշխարհագրական ուղղությունները բազմակողմանի են: Դրանք կամ ապրանքը ստանալուց հետո տրակտատորները մեկնել են Սեբաստիա, Աքքա, Բեյրութ, Տյուրոս, Դամիտա, Ալեքսանդրիա, ինչպես նաև Վենետիկ, Ջենովա, Մարսել, Մոնպելիե, Բարսելոն և եվրոպական այլ քաղաքներ: 1274 թ. փետրվարի 7-ի մի պայմանագրում ասվում է, որ իտալական Լուկա քաղաքից ժամանած Ֆեդերիկո Արնալդին Անդրիոլո Ռասպերիոյից Այասում 400 հայկական նոր դրամի⁷ բազմակողմանի կոմմենդայի ներդրում (շահույթի 1/4-ի բաժանման պայմանով) ստանալուց հետո պետք է ուղևորվեր Բեյրութ, Կապո Բիանկո (բնակավայր Տյուրոսի մոտակայքում), իսկ հետո հավանական էր նաև Դամասկոս: Նույն թվականի փետրվարի 17-ին պիզացի տրակտատոր Ջովաննի դե Սալան 2400 հայկական նոր դրամի բազմակողմանի կոմմենդայի

¹ St'u Balletto L., նշվ. աշխ., B. 134, 135. St'u նաև՝ Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois, pp. 532-534.

² St'u Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 70. St'u նաև՝ Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Alas (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois, p. 473.

³ St'u նույն տեղում, B. N 20.

⁴ St'u նույն տեղում, A. N 12, 16, 25, 77, B. N 17, 51, 53, 70, 94.

⁵ St'u նույն տեղում, A. N 17, 21, 63, 88, 93, 95, B. N 6.

⁶ St'u նույն տեղում, A. N 1, 2, 23.

⁷ Հայկական նոր դրամը սկսել է հատվել Լևոն Գ-ի (1269-1289 թթ.) գահակալության շրջանում: Այն Կիլիկյան Հայաստանի միջազգային առևտրական հարաբերություններում ամենից շատ օգտագործված դրամական միավորներից էր: Դրանք 2,9 գրամ կշռով արծաթյա դրամներ էին: Հետագայում՝ XIV դ. առաջին քառորդում նոր դրամի արծաթի պարունակությունը նվազեցվել է, որի հետ միաժամանակ այն սկսել է արժեզրկվել (տես Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 385: St'u նաև՝ Պտուկեան Զ., Կիլիկեսի Հայաստանի դրամները, Վիեննա, 1963, էջ 58-59):

ներդրումն օգտագործելու էր Կիլիկյան Հայաստանի, Ասորիքի և Եգիպտոսի ավերով (*per ripariam Armenie, Syrie et Egipti*) առևտուր անելու համար¹: Գործարքներում պայմանների իրագործման վերջնաժամկետները հազվադեպ են ամրագրված, օրինակ՝ 1277 թ. օգոստոսի 26-ի փաստաթղթում տրակտատորն իրեն տրված գումարը հատուցելու էր մինչև Ծննդյան տոներ (*usque festum Nativitatis Domini*), իսկ մի այլ տեղում նշված է ութօրյա ժամկետը²:

1296-1310 թթ. Ֆամագուստայում արձանագրված նոտարական փաստաթղթերում գրանցված են Կիլիկյան Հայաստան ուղղված 77 կոմենդա՝ 133444 սպիտակ բյուզանդ³ և 748 լիվր⁴ ընդհանուր գումարով, որի կեսից ավելին ներդրվել է զանազան ապրանքների տեսքով⁵. Դրանցում մեծ չափաբաժին ունեն հացահատիկը

¹ Sb'u Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 17, 21.

² Տե՛ս նույն տեղում, B. N 6, 70.

³ Կիպրոսի թագավորության հիմնական դրամական միավորը՝ սպիտակ կոչված ոսկե բյուզանդը կշռել է 3,87 գր. (տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 383-385: Տե՛ս նաև՝ Պտուկեան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 58-59)

⁴ Սկզբնաղբյուրներում քննովական լիվրի և հայկական մոր դրամի փոխարժեքը բավական փոփոխական է: 1274 թ. տվյալներով՝ 10 լիվրին համապատասխանում էր 177 մոր դրամ, իսկ 1296 թ. համար նշված է 1 լիվրի դիմաց 23 դրամ փոխարժեքը (տե՛ս Balard M., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto* (11 ottobre 1296- 23 giugno 1299), Genova, 1983, N 20. Տե՛ս նաև՝ Պտուկեան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 58-59:)

⁵ Տե՛ս Balard M., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto* (11 ottobre 1296- 23 giugno 1299), N 2, 6, 23, 43, 63, 79, 153. Տե՛ս նաև՝ Balard M., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto* (31 marzo 1304 – 19 luglio 1305, 4 gennaio- 12 luglio 1307), Giovanni de Rocha (3 agosto 1308- 14 marzo 1310), Genova, 1984, A. N 22, 34. B. N 55, 70, 73, 135. C. N 45, 75. Pavoni R., *Notai genovesi In Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto* (6 luglio-27 ottobre 1301), Genova, 1982, N 85, 121, 158, 225, 226, 227, 228, 229, 236, 237. Pavoni R., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto* (gennaio-agosto 1302), Genova, 1987, N 9, 18, 114, 120, 135, 136, 138, 147, 174, 205. Polonio V., *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto* (6 luglio 1300-3 agosto 1301), Genova, 1983, N 39, 49, 56, 78, 91, 96, 112, 125, 143, 159, 206, 214, 222, 224, 228, 238, 282, 368, 370, 378, 401, 404. Desimoni C., *Actes passés a Famaguste de 1299 a 1301 par devant le notaire genois Lamberto di Sambuceto* // *Archives de l'Orient latin*, T. II, Paris, 1884, pp. 30-32, 58-59, 77, 112. *Annali storici di Sestri Ponente e sue famiglie* (dal secolo VII al secolo XV) // *Atti della Società Ligure di storia Patria*, V. XXXIV, Genova, 1904, pp. 185-187. Otten-Froux C., *Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320)* // *L'Arménie et Byzance*, publications de la Sorbonne, 1996, pp. 165-166.

(մոտ 30 %). Շրջանառված են նաև մահուղ, կտավ, ցփսի, տարբեր մետաղներ, օճառ, ծիթապտղի ձեթ և այլն: Գերակշիռ մեծամասնություն ունեին շահույթի բաշխման 1/4-ի հարաբերությամբ գործարքները, սակայն հանդիպում են նաև 1/3-ի և նույնիսկ 1/6-ի դեպքերը, որոնք նույնպես միակողմանի կոմմենդաներ էին: Կան նաև «առանց շահույթի» և «անհատույց» ձևակերպված տեսակներ: Կիպրական մուրհակներում գրեթե բացակայում են բազմակողմանի կոմմենդաները: Ներդրումների միջին չափը 1000, իսկ առավելագույնը 14000 սպիտակ բյուզանդ է: Միայն 12 գործարքներից յուրաքանչյուրում կատարված են ավելի քան 3000, 12-ում՝ 2000-3000, 15-ում՝ 1000-2000, իսկ մնացածում՝ մինչև 1000 սպիտակ բյուզանդի ներդրումներ: Քիչ չեն նաև հայկական մոր դրամով ամրագրված կոմմենդաները (առավելագույնը՝ 19593 (կամ 5290 սպիտակ բյուզանդ), նվազագույնը՝ 2000 (540 սպիտակ բյուզանդ) հայկական մոր դրամ): Պայմանների կատարման վերջնաժամկետների միջին տևողությունը մոտ մեկ ու կես ամիս է: 16 կոմմենդաներում որպես ժամանման վայր ընտրվել է Այասը, 7-ում հիշատակված է Տարսոնը, իսկ 2-ում՝ Կոռիկոսը: Մյուս դեպքերում պարզապես նշված է, որ վաճառականը մեկնելու է Կիլիկյան Հայաստան: Սովորաբար Կիլիկյան Հայաստան այցելելուց և ծրագրված առևտուրն անելուց հետո նավն, արդեն մոր բարձված ապրանքով, պետք է շարունակեր իր ճանապարհորդությունը դեպի եվրոպական որևէ քաղաք:

Նոտարական գործերում հանդիպում է գործարքի ևս մի տեսակ, որն արտահայտված է «in zaterio» ձևով: Հազվադեպ օգտագործված այս պայմանագիրը կնքվել և կիրառվել է նույն սկզբունքով, ինչպես կոմմենդան¹:

Միջնադարյան առևտրի կազմակերպման կարևորագույն միջոցներից մեկը կրեդիտը կամ փոխառությունն էր: Եվրոպայում և միջերկրածովյան շատ երկրներում, այդ թվում և Կիլիկյան Հայաստանում օգտագործվում էին փոխառության տարբեր տեսակներ: Այսպես կոչված «ուղիղ» փոխառությունները (in mutuo, mutuum) խստորեն դատապարտվում էին Կաթոլիկ եկեղեցու կողմից և ընդունվում որպես վաշխառություն (usura): Այդ իսկ պատճառով դրանք, որպես կանոն, ներկայացվում էին իբրև «անհատույց» կամ քողարկվում թույլատրելի այլ ձևերով, որոնցից առավել տարած-

¹ St'u Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio-27 ottobre 1301), N 10, 65. St'u նաև՝ Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio-agosto 1302), N 110, 165.

ված էր «ծովային փոխառությունը»¹: XIII դ. սկզբին իտալական առևտրում փոխառությունները տրվում էին տարեկան 20-25 %-ով, իսկ ծովային փոխառության դեպքում այն էլ ավելի բարձր էր՝ հասնելով մինչև իսկ 40-50 %-ի: Հետագայում ներդրումների մեծ հոսքի շնորհիվ տոկոսադրույքը նվազում է մինչև 5-8 %: Չնայած միջերկրածովյան առևտրում ծովային փոխառության լայն գործածությանը՝ XIII դ. կեսերից այն աստիճանաբար սկսում է դուրս մղվել՝ իր տեղը զիջելով կոմմենդային²:

Թվում է, թե Կիլիկյան-Հայաստանը բավական հեռու էր Կաթոլիկ եկեղեցու այդօրինակ հսկողության սահմաններից, սակայն, այդուհանդերձ, Այասում կազմված փոխառությունները նույնպես իտալացիները կազմել են ամենայն զգուշությամբ: 1274 թ. Այասում կազմված նոտարական գործերում կան 13 ուղիղ փոխառություններ. ընդ որում՝ «անհատույց» (*gratis et amore*) ձևակերպված պայմանագրերում, թվային տվյալների բացակայության պատճառով, վճարվելիք տոկոսադրույքի չափն անհնար է բացահայտել³: Բացահիկ է 1300 թ. մարտի 13-ին Ֆամագուստայում կնքված գործարքը, որի համաձայն՝ Սիցիլիայի Մեսինա քաղաքից ժամանած վաճառական Պեդրո Վիդալին իբրև «անհատույց» ձևակերպված 1555 հայկական նոր դրամի ուղիղ փոխառություն էր տվել Կիլիկյան Հայաստանի բնակիչներ Սիրոն (Սիրոն⁴, Sironus), Կարեն (Carenus) և Մեգալ (Megai) անուններով հայ առևտրականներին, ովքեր պարտքը պետք է վերադարձնեին իրենց հայրենիքում⁴: Գործարքներում պարտավորությունների իրականացման վերջնաժամկետները նույնպես

¹ St'ù Le Goff J., *Usurai e Purgatorio* // *L'alba della banca: le origini del sistema bancario tra medioevo ed età moderna*, Curato da: Lopez R. S., Le Goff J., Bari: Dedalo, 1982, pp. 33-34. St'ù նաև՝ Карпов С., Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли, с. 200. De Roover R., *Le marché monétaire au Moyen Age et au debut des temps modernes: Problèmes et méthodes* // *Revue historique*, T. CCXLIV, Paris, 1970, pp. 5-6. Reyerson K., նշվ. աշխ., pp. 64-65. Postan M., նշվ. աշխ., pp. 11-13. Canale M. G., *Nuova storia della Repubblica di Genova, del suo commercio e della sua letteratura, dalle origini all'anno 1797*, V. 2, Firenze, 1860, pp. 611-617.

² St'ù Луццатто Дж., указ. соч., с. 368-369. St'ù նաև՝ Stöckly D., նշվ. աշխ., p. 45.

³ St'ù Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 7, 9, 11, 22, 26, 27, 36, 42, 44, 47, 47a, 48, 79. St'ù նաև՝ Desimoni C., *Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aias (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois*, pp. 444-447, 452, 456-459, 476.

⁴ St'ù Desimoni C., *Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto*, p. 47.

տարբեր էին: Մասնավորապես՝ դրանցից երկուսում ասվում էր, որ փոխառությունը կհատուցվի պարտատուի ցանկանալուն պես: 1274 թ. մարտի 12-ին Այասուն կազմված պայմանագրի համաձայն՝ Պեդրո Լեկավալուն Ջիրարդինո դի Սանտա Անդրեայից ստացել է 112,5 աքքայան բյուզանդի¹ չափով փոխառություն, որը պետք է վերադարձվեր 15 օրվա ընթացքում: Նույն թվականի մարտի 14-ի գործարքում խանութատերեր Տոբիասն ու Պեդրոն Բարոնո Զսեբեյից ստացած 428 հայկական մոր դրամի պարտքը պարտավորվում էին վճարել մեկուկես ամսվա ընթացքում: Մեկ այլ դեպքում 200 հայկական մոր դրամի հատուցման վերջնաժամկետը մեկ տարի էր²:

Վենետիկյան և ջենովական նոտարական փաստաթղթերում կան տասնյակ պայմանագրեր, որոնցում նշված չէ ուղիղ փոխառություններին հատուկ «in mutuo» արտահայտությունը: Բոլոր նմանատիպ գործարքներում ամրագրվել է, որ պարտք տրված գումարը պետք է հատուցվեր դրամի փոխանցման՝ այսպես կոչված կամբիոյի (cambio, իտալ. փոխանակություն) տարբերակով: Փոխառության այս ձևն անվանվել է «ծովային փոխանակություն» (cambium maritimum), որը 1250-ականից շրջանառությունից աստիճանաբար դուրս եկող «ծովային փոխառության» հմտորեն քողարկված տարբերակն էր: Ի դեպ, այդ քողարկումն իրականացվում էր շատ պարզ եղանակով: Այսպես, մի երկրում պարտք տրված գումարը պարտատուն ստանում էր մի այլ երկրում: Փոխանցման արդյունքում՝ այդ երկրների դրամական տարբեր միավորների փոխարժեքային հնարավոր տարբերությունից անխուսափելիորեն գոյացող գումարն էլ փոխառություն տվող անձի ակնկալած շահույթի գլխավոր գրավականներից էր³: Այսպես ձևակերպված՝ «ծովային փոխանակություններին» վերաբերող բոլոր պայմանագրերում գերակշռում են դեպի Եգիպտոս, հատկապես՝ Դամիետտա քաղաքն ուղղված գործարքները, որոնց մեծ մասում մասնակցել են պիզացի վաճառականները: Պայմանավորվածությունների իրագործման վերջնաժամկետները տատանվում էին 15 օրից մինչև մեկ ամսի սահմաններում: Պայմանագրերին կարող էին մասնակցել մեկից ավելի պարտատուներ: Օ-

¹ Աքքա քաղաքի անունը կրող բյուզանդն ուներ 3,3 գր. կշիռ, որի 65%-ը ոսկի էր (տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 385: Տե՛ս նաև՝ Պտուկեան Ձ., նշվ. աշխ., էջ 57:)

² Տե՛ս Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 7, 9, 44, 79.

³ Տե՛ս Hodgett G., A Social and Economic History of Medieval Europe, London, Methuen, 1972, pp. 63-64. Տե՛ս նաև՝ Cipolla C. M., Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700, New York, 1994, pp. 185-186. Otten-Froux C., Les relations economique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320), p. 166.

րինակ, 1274 թ. մարտի 19-ի գործարքում ասվում էր, որ սավոնացի Անսալդո Գարսիան Բաքոնո Մուքսիրիֆոյից և Ջովաննի Կորբուլոյից ստացել էր հայկական նոր դրամի ինչ-որ որ քանակություն և խոստացել հատուցել 300 բաբելոնյան հին ոսկյա բյուզանդ¹ գումարի տեսքով (ընդ որում, 100-ը՝ Բաքոնոյին, իսկ 200-ը՝ Ջովաննիին)² 20 օրվա ընթացքում, երբ իր նավը կժամաներ Դամիետտա³։ Այասում տրված և Եգիպտոսում հատուցվելիք գումարները հաշվարկված են բաբելոնյան հին ոսկե բյուզանդ դրամական միավորով (առավելագույնը՝ 300, իսկ նվազագույնը 10 բյուզանդ), Աքքայում՝ այդ քաղաքի անունը կրող ոսկե սառակինոսյան բյուզանդով, Կիպրոսի պարագայում՝ սպիտակ բյուզանդով և այլն⁴։ 1317-1318 թթ. վենետիկյան նոտարական փաստաթղթերում առանձնացվում են Այաս-Կիպրոս ուղղություն ունեցող «ծովային փոխանակության» 5 պայմանագիր՝ 8983 հայկական նոր դրամ ընդհանուր գումարով⁵։ Կիպրական քաղաքներում ջենովացի նոտարական գործակալներ Լամբերտո դե Սամբուչետոյի և Ջովաննի դե Ռոքայի կազմած «ծովային փոխանակություններում» կան Կիլիկյան Հայաստան ուղղված 20 պայմանագիր՝ 15719 սպիտակ բյուզանդ ընդհանուր գումարով, որոնցում պարտք տրված գումարի միջին չափը 500 սպիտակ բյուզանդ է (առավելագույնը՝ 2250, նվազագույնը՝ 47)⁶։

Լայն կիրառություն ուներ այսպես կոչված «պարտքով կամ փոխառությամբ զնումը»։ Կրեդիտի մյուս տեսակներից վերջինիս միակ տարբերությունն այն էր, որ այս դեպքում պարտքը տրվում էր ոչ թե դրամի, այլև ապրանքի տեսքով⁶։ Փոխառության այս ձևի օրինակները սփռված են Այասում կազմված իտալական նոտարական սկզբնաղբյուրներում, որոնցում շրջանառվել են տարատեսակ ապ-

¹ Թեև բյուզանդի այս տեսակը չի հիշատակվում Ղ. Ալիշանի կողմից, սակայն նա խոսում է Ալեքսանդրիայի սառակինոսյան ոսկե բյուզանդ կոչված դրամական միավորի մասին, որը կշռել է 4,1 գր. (տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 385)։

² Տե՛ս Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 92.

³ Տե՛ս նույն տեղում, A. N 28, 29, 32, 33, 49, 50, 53, 55, 58, 59, 68, 92, 99, 100, 101, 104, 106.

⁴ Տե՛ս Bondi Sebellco A., Felice de Merlis, prete e notaio in Venezia ed Ayas, 1315-1348, V. 1, Venezia, 1973, N 82, 86, 87, 89, 97. Տե՛ս նաև՝ Otten-Froux C., Les relations economique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320), p. 166.

⁵ Տե՛ս Otten-Froux C., Les relations economique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320), p. 166.

⁶ Տե՛ս Postan M., նշվ. աշխ., pp. 5-6. Տե՛ս նաև՝ Карпов С. П., Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.) // Византийский временник, 1988, т. 49, с. 44-45.

րանքներ՝ երկաթ, ոսկի, արծաթ, թանկարժեք քարեր, մահուդ, մետաքս, պղպեղ, կոճապղպեղ, բրազիլ ծառի փայտանյութ (որդան փայտ) և այլն¹: Որպես կանոն՝ «փոխառությամբ գնման» գործարքներում նույնպես տոկոսադրույքի չափը չի բացահայտվում: Կարելի է առանձնացնել արտահայտիչ մի օրինակ. 1279 թ. մարտի 30-ին Այասում Գվիզուֆոն և իր եղբայր Պերչիվալեն Լուչետո դե Ռեկոյից ձեռք էին բերել ոսկու, արծաթի և մարգարիտի ինչ-որ քանակություն՝ խոստանալով 1 ամսվա ընթացքում հատուցել 1009 լիր և 10 սոլդի (ջենովական) գումարով²: Պարտավորությունների իրագործման ժամկետները տատանվել են 3 օրից մինչև 5 ամսի սահմաններում: Օրինակ, 1277 թ. հոկտեմբերի 2-ին, 9-ին, 11-ին և 20-ին Այասում կազմված պայմանագրերում ամրագրված է մինչև Օննոյան տոներն ընկած ժամանակամիջոցը³: Ֆամագուստայում կնքված և Կիլիկիայում հատուցվելիք հիշյալ ձևի փոխառություններն առավելապես վերաբերում են հացահատկին, իսկ վերջնաժամկետները տատանվում են 8 օրից մինչև 1 ամիս⁴:

XIII-XIV դդ. միջազգային առևտրի վարկավորման, ինչպես նաև վաճառականների միջև իրականացված փոխադարձ հաշվարկների առաջվել տարածված եղանակը կամբիոն էր: Միջնադարում լայն կիրառություն գտած փոխանցումների այս համակարգը թույլ էր տալիս դրամական և այլ տեսակի միջոցները փոխանցել՝ առանց դրանք անմիջականորեն տեղափոխելու, նաև՝ իրականացնել անկանխիկ վճարումներ և այլն:

Ի դեպ, չենք կարող անուշադրության մատնել XII-XIII դդ. Կիլիկյան Հայաստանում հասարակական ակտիվ գործունեություն ծավալած հայ ականավոր առակագիր Վարդան Այգեկցու՝ վաճառականներին նվիրված մի առակ. «Ասի յիմաստնոյ, թէ իմաստուն վաճառականք յորժամ յերկնչին յաւազակաց 'ի ճանապարհին, ոչ տա-

¹ St'u Balletto L., նշվ. աշխ., B. N 27, 29, 30, 31, 32, 34, 39, 46, 47, 50, 56, 60, 64, 73, 74, 77, 82, 83, 85, 86, 101, 106, 120, 130, 131, 138. St'u նաև՝ Bondi Sebellico A., նշվ. աշխ., N 81. Otten-Froux C., L'Alas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois // Medieval Levant. Studies in Memory of Ellyahu Ashtor (1914-1984), p. 162.

² St'u Balletto L., նշվ. աշխ., B. N 106.

³ St'u նույն տեղում, B. N 27, 29, 31, 34.

⁴ St'u Desimoni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto, pp. 23, 36-39. St'u նաև՝ Balard M., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (31 marzo 1304 - 19 luglio 1305, 4 gennaio - 12 luglio 1307), Giovanni de Rocha (3 agosto 1308 - 14 marzo 1310), C. N 29. Polonio V., նշվ. աշխ., N 139, 205.

նեն զգանձս իւրեանց ընդ ինքեանս, այլ տան 'ի փոխս զգանձս իւրեանց յայնպիսի վաճառական, որ ունին յաշխարհն իւրեանց տուն և գանձ, և առնուն ի նմանէ ձեռագիր և երթայ խաղաղութեամբ և տանի զձեռագիր, վաճառականին և առնու զգանձ իւր 'ի տանէ նորա»¹: Առական հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, ակնարկում է իր ժամանակներում վաճառականների միջև գործածված դրամական կամ այլ միջոցների յուրօրինակ փոխանցման մասին, որից օգտվելու հիմնական շարժառիթն ավագակային հարձակումներից զերծ մնալն էր: Ուշագրավ է, որ վաճառականն ի պահ տրված հարստությունը պետք է ստանար հատուկ փաստաթղթի ներկայացման դեպքում միայն, ինչը բնորոշ էր նաև կամբիոյի փոխանցումներին:

Արդեն նշեցինք, որ կամբիո ներկայացնող գործարքներում պարտքը տրվում էր մի երկրում և ապա վերադարձվում մեկ այլում՝ ինչպես պարտապանի, այնպես էլ նրա վստահված անձի կողմից: Գումարը պարտատուն ձեռք էր բերում կամբիոյի նամակը (*lettera di cambio*) ներկայացնելուց հետո: Դրամի փոխանակումն իրականացվում էր երկու եղանակով: Առաջին դեպքում փոխանցվող գումարի չափը պայմանագրում ամրագրվում էր տեղական դրամական միավորով, սակայն միաժամանակ նշելով օտարերկրյա դրամի հետ ունեցած դրա փոխարժեքը, որը որոշում էին գործարքի կնքման վայրում (չերտո, *certo*): Երկրորդում փոխանցման չափն ամրագրվում էր օտարերկրյա դրամական միավորով (չնշելով այլ դրամական միավորով գործարքի կնքման վայրում պարտք տրված գումարի չափը)՝ հաշվարկված այն երկրում գործող փոխարժեքով, դեպի ուր ուղղվում էր կամբիոն (ինչերտո, *incerto*): Փոխարժեքային տարբերությունը, որի ճշգրիտ չափը միջնադարյան հաղորդակցության պայմաններում գործնականում անհնար էր հաշվարկել, դրամական այս փոխանցումներից շահույթի գոյացման գլխավոր ուղի էր²:

Այսպես ձևակերպված փաստաթղթերում կամբիոյի գործարքների առատությունը հուշում է վերջինիս լայն կիրառության մասին: Գրեթե բոլոր պայմանագրերը վերաբերում են փոխառությունների ձեռք բերմանը, որոնք հետագայում պետք է հատուցվեին կամբիոյի

¹ Տե՛ս Մառ Լ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, միւթք առ ի պատմութիւն միջին դարուց դպրութեան հայերեմի, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, տպարան Ի. Լ. Սկորոխոդովի, ՌՅԽԳ, էջ 284. Տե՛ս նաև՝ Микаелян Г., История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952, с. 181.

² Տե՛ս Карпов С. П., Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.) с. 45-46. Տե՛ս նաև՝ De Roover R., նշվ. աշխ., pp. 6-10.

եղանակով (լատ. *nomine cambia*, իտալ. *a titolo di cambio*): 1274, 1277, 1279 թթ. Այասում կազմված ակտերում կամբիո պարունակող 23 գործարքներից 3-ը բաժին են ընկնում ուղիղ, իսկ մնացածն՝ այլ տեսակի փոխառություններին: Դատելով դրանցում ամրագրված պայմաններից՝ պետք է եզրակացնել, որ փոխանցումների մեծ մասն իրականացվել է կամբիոյի «ինչերտո» տարբերակով: Այսպես, 22 պայմանագրում, թեև ասվում է, որ Այասում պարտքը տրվում է հայկական նոր դրամով, սակայն երբեք չի հիշատակվում չափը: Անկասկած, տեղական դրամով ձեռք բերված գումարի քողարկումը նպատակ ուներ բացառել փոխարժեքային տարբերությամբ ձևավորվելիք շահույթի բացահայտումը: Դրան հակառակ՝ այդ գործարքներում մշտապես նշվում էր այլ երկրներում հատուցվելիք՝ օտարերկրյա դրամական միավորով արտահայտված գումարի ճշգրիտ քանակությունը: Ուշագրավ է, որ փոխանցումների առավել շատ ընտրված նպատակակետը եգիպտոսի Սուլթանության Դամիետտա քաղաքն է, դեպի ուր ուղարկված գումարները հաշվարկված են բաբելոնյան հին ոսկե բյուզանդով (նվազագույնը՝ 10, իսկ առավելագույնը՝ 300 բյուզանդ): Քիչ չեն նաև Կիպրոս և Աքքա ուղղված փոխանցումները:

Կամբիոյի փոխանցման «չերտո» տարբերակն առավել պարզ ներկայացնելու համար բերենք բնութագրական երկու օրինակ: 1279 թ. մարտի 12-ին Այասում Ամնուելե Տավանոն ու Բալիանո Գվիզուֆոն Պեդրո Գվիզուֆոյից որպես փոխառություն ստացել էին բոազիլ ծառի փայտ՝ 2830 հայկական սառակինոսյան բյուզանդ՝ արժեքով, որը պետք է հատուցեին Ջենովայում՝ 1 բյուզանդի դիմաց 9 սուդի և 6 դենար փոխարժեքով³: Իսկ արդեն Բեյրութում 1279 թ. մայիսի 10-ին կազմված ակտի համաձայն՝ պիզացի վաճառական Պուչիո դե Պոնցանոն և նոտար Պեդրո դե Բարգոնեն Գաբրիելե Ռապալոյից ձեռք էին բերել 42 ասորական սառակինոսյան

¹ Տե՛ս Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 11, 22, 27, 28, 29, 32, 33, 49, 50, 53, 55, 58, 59, 68, 92, 98, 99, 100, 101, 104, 106, B. N 86, 126. Տե՛ս նաև՝ Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois, pp. 161-162.

² Ձ. Պտուկյանի կարծիքով՝ հայկական սառակինոսյան բյուզանդը Կիլիկյան Հայաստանում հատվել է վենետիկցիների կողմից և առավելապես օգտագործվել է եվրոպացի վաճառականների միջև կնքված առևտրային գործարքներում (տե՛ս Պտուկյան Ձ., նշվ. աշխ., էջ 50:)

³ Տե՛ս Balletto L., նշվ. աշխ., B. N 86.

բյուզանդ¹, որը պարտավորվել էին վճարել Գաբրիելեի՝ Այաս ժամանումից սկսած՝ երեք օրվա ընթացքում՝ 1 բյուզանդի դիմաց 10 հայկական մոր դրամ փոխարժեքով²: 1296-1310 թթ. կիպրական քաղաքներում մոտարական գործակալներ Լամբերտո դե Սամբուչետոյի և Ջովաննի դե Ռոքայի կազմած գործերում գրանցված են Կիլիկյան Հայաստան ուղղված կամբիոյի 26 փոխանցում, որոնցից 16-ը վերաբերում են «չերտո», իսկ մնացածը՝ «ինչերտո» տարբերակներին³: Վերոնշյալ կիպրական ակտերում կան անդորրագրերին, հանձնարարականներին վերաբերող բազմաթիվ մուրհակներ, որոնց միջոցով վաճառականները Կիպրոսում ստացել են կամբիոյի փոխանցման պայմանով այլ երկրներում իրենց կողմից պարտք տրված գումարները: Դրանցում բավական շատ են հայկական մոր դրամով հաշվարկված գործարքները, ինչը փաստում է, որ դեպի Կիպրոս ուղղված այդ փոխանցումներն արվել են Կիլիկյան Հայաստանից⁴: Հաշվարկների մեծ մասն իրականացվել է սպիտակ բյուզանդով և հայկական մոր դրամով, սակայն քիչ չեն նաև հայկական մեկ այլ՝ թագվորին⁵ կոչված դրամական միավորի և ջենովական

¹ Բյուզանդի այս տեսակը մույնպես ոսկուց էր և կշռում էր 3,93գր. (տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 385:)

² Տե՛ս Balletto L., նշվ. աշխ., B. N 121.

³ Տե՛ս Balard M., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (11 ottobre 1296- 23 giugno 1299), N 4, 20, 22, 124. Տե՛ս նաև՝ Balard M., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (31 marzo 1304 – 19 luglio 1305, 4 gennaio- 12 luglio 1307), Giovanni de Rocha (3 agosto 1308- 14 marzo 1310), B. N 25. C. N 53, 63. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio-27 ottobre 1301), N 30, 31, 80. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio-agosto 1302), N 146, 151, 169, 170, 171, 172, 181, 248, 258. Polonio V., նշվ. աշխ., N 101, 183, 215, 220. Desimoni C., Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto, pp. 119-120.

⁴ Տե՛ս Balard M., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (31 marzo 1304 – 19 luglio 1305, 4 gennaio- 12 luglio 1307), Giovanni de Rocha (3 agosto 1308- 14 marzo 1310), B. N 13, 170. C. N 53. Տե՛ս նաև՝ Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio-27 ottobre 1301), N 57. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio-agosto 1302), N 195. Polonio V., նշվ. աշխ., N 60, 67, 97, 185, 385.

⁵ Թագվորին (իտալերեն սկզբնաղբյուրներում՝ tacorin, taccolini) արծաթյա դրամը Կիլիկյան Հայաստանում սկսել է հատվել XIII դ. վերջից. այն կշռել է 2,48 գր. (տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 384-385: Տե՛ս նաև՝ Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 56-59. Պտուկեան Ձ., նշվ. աշխ., էջ 59-60:)

լիվրի օգտագործման դեպքերը: Դրանցում քողարկված շահույթը կարելի է բացահայտել՝ հետազոտելով փոխանցման ընդամենը մի քանի պայմանագիր: Այսպես, 1300 թ. նոյեմբերի 6-ին Ֆամագուստայում պիաչենտացի մի վաճառական երկու ջենովացիներից վերցրած 999 սպիտակ բյուզանդը պարտավորվում էր վերադարձնել Այասում՝ 1600 հայկական մոր դրամի տեսքով (ստացվում է, որ 100 հայկական մոր դրամի դիմաց վճարվելու էր 62 սպիտակ բյուզանդ): 1301 թ. հունվարի 12-ին մույն ուղղությամբ կատարված փոխանցումում նշված է 29 բյուզանդի դիմաց 100 հայկական մոր դրամ փոխարժեքը: 1301 թ. փետրվարին մույն ուղղությամբ արված փոխանցումում 1000 սպիտակ բյուզանդի համար հաշվարկվել է 3628 հայկական մոր դրամ (այսինքն՝ 27,5 բյուզանդ - 100 մոր դրամ հարաբերությամբ): Իսկ 1301 թ. օգոստոսի 4-ի գործարքի համաձայն՝ մոնպելիեցի Բելտրամե դե Օրլանդոն ջենովացի Ջենովինո դե Իսոյից Ֆամագուստայում ստացած 1000 սպիտակ բյուզանդի պարտքը խոստանում էր հատուցել Կիլիկյան Հայաստանում՝ 28 բյուզանդի դիմաց 100 հայկական մոր դրամ փոխարժեքով: Ընդամենը ութ ամիս անց՝ 1302 թ. ապրիլի 17-ին կրկին Ֆամագուստայից Այաս իրականացված փոխանցման պայմաններում ամրագրվել է արդեն 32 սպիտակ բյուզանդ - 100 հայկական մոր դրամ հարաբերությունը¹: Վերոնշյալ տարիների ընթացքում թե՛ Կիլիկյան Հայաստանում, թե՛ Կիպրոսում միջազգային առևտուրն աննախադեպ ծաղկման շրջանում էր, ուստի նրանց դրամական հիմնական միավորների փոխարժեքային նման տատանումներն այդքան կարճ ժամանակային կտրվածքում հազիվ թե եղած լինեին: Հայկական մոր դրամը լայն շրջանառություն ուներ ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Կիպրոսում, որտեղ կնքված գործարքներում այն ամենաշատ օգտագործված օտարերկրյա դրամական միավորներից էր: Ավելին, Ղ. Ալիշանը և Ջ. Պտուկյանը հայկական մոր դրամի փոխարժեքի նվազումն արձանագրել են՝ միայն 1313-1316 թթ. սկսած, այն էլ՝ ոչ կտրուկ²: Կամբիոյի փոխանցումների՝ վերը թվարկյալ օրինակներում շահույթի հետապնդումն անկներև է: Կիպրական քաղաքներից Կիլիկիա ուղղված փոխանցումների վերջնաժամկետներում տիրապետում է 8

¹ Sb'u Polonio V., նշվ. աշխ., N 101, 183, 215. Sb'u մաև՝ Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio-27 ottobre 1301), N 30. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio-agosto 1302), N 172.

² Sb'u Ալիշան Ղ., Սիսում, էջ 385: Sb'u մաև՝ Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, էջ 56-59. Պտուկեան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 58-59:

օրը, սակայն հանդիպում են նաև 15, 20 օրեր, մեկ ամիս և այլ ժամկետներ:

Որոշ դեպքերում, եթե փոխանցված գումարը ճիշտ ժամանակին և պայմանավորված վայրում չէր հատուցվում, ապա կիրառվում էր այսպես կոչված «ռեկամբիոն», որից ակնկալվող շահույթն էլ ավելի մեծ էր: Եթե կամբիոն փոխանցումներում սովորաբար բերում էր 5-10 % շահույթ, ապա ռեկամբիոն ապահովում էր 10-20 %, իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ մինչև 50 % շահութաբերություն²: Փորձենք ներկայացնել ռեկամբիոնի դասական մի օրինակ. 1274 թ. ապրիլի 7-ին Այասում իրականացված գործարքի պայմաններով՝ Օտտոբանո Ցիկադան Լաֆրանկո Ռուբեուսից ստանում էր հայկական նոր դրամի ինչ-որ քանակություն և խոստանում հատուցել Կիպրոսում՝ Ռուբեուսին կամ ոմն Անսալդո Բեգարիոյին (կամ էլ Լաֆրանկոյի կողմից վստահված մեկ այլ անձի) 120 սպիտակ բյուզանդ գումարով: Կողմերը պայմանավորվել էին նաև, որ եթե գումարն ամբողջովին կամ էլ մասնակիորեն չվճարվեր Կիպրոսում, ապա Օտտոբանոն ստիպված պետք է լիներ այն հատուցել Ջենովայում՝ 1 սպիտակ բյուզանդի դիմաց ջենովական 3 սոլդի և 4 դենարի փոխարժեքով³. Ակնհայտ է, որ կողմերից մեկն իր համար փոխարժեքային տարբերությունից ձևավորվելիք որոշակի շահույթ է ակնկալել, սակայն հավելյալ տվյալի բացակայությունն անհնար է դարձնում բացահայտել դրա իրական չափը: Անդրադառնանք նաև Այասում գրանցված՝ կամբիոն առնչվող գործարքների իրականացման վերջնաժամկետներին: Դամիետտա, Աքքա և Կիպրոս արված փոխանցումների դեպքում դրանք տատանվում են 15 օրից մինչև մեկուկես ամսվա սահմաններում, իսկ օրինակ՝ Ջենովա ուղղված կամբիոն վճարվելու էր 4 ամսվա ընթացքում:

Վերը թվարկյալ առևտրային բոլոր պայմանագրերի հստակ ու ճշգրիտ իրականացման համար կողմերը հաճախ դիմում էին օժանդակ տարբեր միջոցների, որոնցից առավել շատ կիրառվում էին հանձնարարականները, վստահագրերն ու անդորրագրերը: Հանձնարարականների (procura) գլխավոր գործառնություններից մեկը հետևյալն էր. կոմմենդայում, փոխառությունում կամ այլ տեսակի

¹ St'ù Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 68. St'ù նաև՝ Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio-27 ottobre 1301), N 30.

² St'ù Карпов С. П., Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII-XV вв.) с. 48.

³ St'ù Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 68.

պայմանագրերում արձանագրված պարտավորությունների չիրագործման պարագայում կողմերից մեկը նշանակում էր իրավաբանական կարգավիճակ ունեցող իր վստահված անձին՝ պրոկուրատորին (procurator), որպեսզի վերջինս լուծեր ծագած խնդիրները: Հարկ է նշել, որ Այասում հանձնարարականներին վերաբերող պայմանագրերի մեծ մասը կնքվել են եվրոպական միևնույն քաղաքը ներկայացնող անձանց միջև¹: Դրանցում գերակշիռ մեծամասնություն են կազմում տարբեր բնույթի պարտքերի գանձման հետ կապված հանձնարարականները²: Երբ նախնական պայմանագիրը բազմակողմանի կոմմենդա էր կամ մի քանի պարտատեր ներառող փոխառության գործարք, ապա հանձնարարական-մուրհակներում հանդես էին գալիս երկու և ավելի պրոկուրատորներ: Այսպես, 1274 թ. հունիսի 20-ին Այասում արձանագրված ակտում գրված է, որ Անտոնիո և Գաբրիելե Գվիզուլֆոները հանձնարարում էին իրենց պրոկուրատորներ Ջովաննիո Ռուբեուսին և Օբերտո դի Գավիին՝ Տրիպոլիի բնակիչ Ջովաննի Ադելմեսիայից և մյուս պարտապաններից գանձել տրված պարտքը³: Հանձնարարականների և վստահագրերի մյուս կարևոր գործառնությունն առևտրական, ինչպես նաև հաշվապահական տարբեր գործերի կառավարումն էր: Դրանցից էին ապրանքների ձեռք բերումը, առաքումն ու սպառումը: Բերենք բնութագրիչ երկու օրինակ: 1274 թ. հունիսի 9-ի գործում նշված է, որ Բանդենակո անունով վաճառականը հանձնարարում է իր պրոկուրատորներ Սեգուերիո Մարպեջոյին և Օրմանո Պերլաքսոյին՝ գանձել էներկո Պիտուրիոյին բազմակողմանի կոմմենդայով տրված 200 աքքայան ոսկե բյուզանդը, ապա կարգավորել ցորենի առք ու վաճառքի հետ կապված իր հաշվապահական գործերը: Իսկ նույն թվականին Այասում կազմված հանձնարարականում ասվում է, որ Կիլիկյան Հայաստանում Ջենովայի հյուպատոս Ֆիլիպինո Տարտարոն նշանակել էր իր որդի և միաժամանակ վստահված անձ հանդես եկած Նիկոլոզո Տարտարոյին՝ Գվիլելմո Պապիենսիս անունով վաճառականի հետ շրջանառել իրեն պատկանող նավի կեսը⁴ (ամենայն հավանա-

¹ St'u Otten-Froux C., L'Als dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois, pp. 158-159.

² St'u Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 1, 2, 3, 5, 6, 10, 12, 16, 18, 34, 37, 41, 42, 46, 54, 65, 71, 89, 90, 97, B. N 8, 9, 13, 16, 21, 22, 23, 24, 26, 33, 40, 41, 42, 44, 59, 93, 96, 102, 110, 111, 115, 118, 119. St'u նաև՝ Bondi Sebellico A., նշվ. աշխ., V. 2, Venezia, 1978, N 1307, 1308. Otten-Froux C., Les relations économique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320), p. 167.

³ St'u Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 6.

⁴ St'u նույն տեղում, A. N 2, 46.

կանությամբ՝ խոսքը նավի վրա բարձված ապրանքի մասին էր - Ձ. Գ.):

Միջնադարյան ծովային առևտրային համակարգում կարևոր նշանակություն ունեին ապրանքների նավափոխադրավարձերի հետ կապված գործարքները (լատ. *navio*, իտալ. *noio*, ռուս. *фрахта*): Դրանցում վճարվող գումարի չափն, անշուշտ, կախված էր ապրանքի տեսակից և աշխարհագրական այն կետի հեռավորությունից դեպի ուր նավը պետք է ուղղվեր: Իհարկե, թանկարժեք ապրանքների փոխադրման համար վճարվում էր ավելի բարձր գումար: Կիլիկյան Չայաստանում նավափոխադրավարձերի հետ կապված պայմանագրերը նույնպես արձանագրվել են նոտարների կողմից և եղել են իրավաբանական լիարժեք ուժ ունեցող փաստաթղթեր¹: Ներկայացնենք ուշագրավ մի օրինակ: Այսպես, 1274 թ. փետրվարի 27-ին Այասում կազմված պայմանագրի համաձայն՝ կիլիկյան Պալո նավահանգստում խարիսխ գցած «Սանտա Լուչիա» նավի տերեր հանդես եկող երեք բարսելոնցի Պեդրո Սայոլին, Բեռնարդո Դաուրատիսն ու Պեդրո Ռայմոնդին վարձավճարով պետք է Բարսելոն տեղափոխեին Պեդրո Թոմեի և Գվիլելմո Լիդոնեյի (կրկին բարսելոնցիներ) ապրանքը: Գործարքում ապրանքների թվում նշված են բամբակ, պաղլեղ և պղպեղ, որոնց համար կողմերը հաշվարկել էին ընդհանուր փոխադրավարձ՝ 300 հայկական սառակինոսյան բյուզանդի չափով: Ավելացվում է նաև, որ գումարը պետք է վճարվեր մինչև մարտի վերջ. ժամանակին չվճարելու դեպքում՝ զանձվելու էր 400 հայկական սառակինոսյան բյուզանդ՝ 300-ի փոխարեն: Իսկ 1279 թ. մարտի 24-ի գործը վերաբերում է Այասում խարիսխ գցած՝ Երուսաղեմի Չյուրընկալ ասպետներին պատկանող «Սանտա Անդրեա» նավով ինչ-որ ապրանքի տեղափոխմանը: Պայմանագրում գրված է, որ նավի բեռը պետք է տարվեր Ջենովա կամ Լիգուրիայի այլ քաղաքներ կամ էլ՝ Մարսել. ահա ինչու կողմերը պայմանավորվել էին, որ փոխադրավարձը պիտի վճարվի՝ համաձայն փոփոխվող իրավիճակի: Նույն բովանդակությունն ունեին Կիպրոսից Կիլիկիա ճանապարհված նավերի փոխադրավարձերի պայմանագրերը: Ֆամագուստայում գրանցված 5 մամատիպ գործարքից 4-ը վերաբերում են կիլիկյան նավահանգիստներին³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, A. N 3, 35, 60, 61, 91, B. N 35, 69, 92. Տե՛ս նաև՝ Ferretto A., նշվ. աշխ., p. 274. Otten-Froux C., L'Alas dans le dernier tiers du XIIIe siecle d'apres les notaires genois, p. 162.

² Տե՛ս Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 35. B. N 92.

³ Տե՛ս Balard M., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (31 marzo 1304 – 19 luglio 1305, 4 gennaio- 12 luglio 1307), Giovanni de Rocha (3 agosto 1308- 14 marzo 1310), C. N 30. Տե՛ս նաև՝ Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (6 luglio-27 ottobre 1301), N 18. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati

Միջնադարում դրամական փոխադարձ հաշվարկների համար լայնորեն կիրառվում էին անդորրագրեր, որոնց միջոցով կատարվում էին տարատեսակ վճարումներ: Դրանք սփռված են Այասում գրանցված նոտարական ակտերում, որոնք օգտագործվել են պարտքերի տրման, հատուցման, ապրանքների առք ու վաճառքի և այլ տեսակի գործարքների համար անհրաժեշտ դրամական փոխանցումներում¹:

Հարկ է նկատել, որ վերը թվարկյալ բոլոր տեսակի գործարքները պարունակում են ապահովագրությանը հատուկ որոշակի տարրեր: Թեև նոտարական սկզբնաղբյուրներում բացառապես ապահովագրությանը վերաբերող գործարքներ չեն գրանցվել, սակայն կոմմենդա կամ փոխառություն ներկայացնող պայմանագրերում այն սովորաբար արտահայտվել է գրավի տեսքով²:

Առևտրաֆինանսական գործառույթների համար նախատեսված վերը թվարկյալ եղանակների մեծ բազմազանությունը վկայում է XIII-XIV դդ. Կիլիկյան Հայաստանում իրականացված մեծածավալ և զարգացած միջազգային առևտրային ապրանքաշրջանառության մասին: Այդ տարաբնույթ պայմանագրերն ունեն բարձր մակարդակի իրավաբանական կազմություն, որոնցում դրսևորված են ժամանակի քաղաքակիրթ առևտուրը բնութագրող բազմաթիվ հատկանիշներ: Գործարքներում արված բավական խոշոր ներդրումները և դրանց իրագործման ուղղությունների աշխարհագրությունը, որն ընդգրկում էր գրեթե ամբողջ Միջերկրական ծովը, հատկապես վկայում են Կիլիկյան քաղաքներում ընթացած չափազանց շահութաբեր առևտրի մասին:

a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio-agosto 1302), N 86. Polonio V., նշվ. աշխ., N 89, 204, 299. Otten-Froux C., Les relations economique entre Chypre et le Royaume Arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320), p. 168.

¹ St'u Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 20, 45, 51, 52, 56, 61, 64, 67, 80, B. N 5, 10, 32, 37, 55, 57, 58, 63, 65, 66, 67, 69, 76, 81, 89, 90, 91, 97, 98, 100, 104, 105, 107, 109, 113, 122, 123. St'u նաև՝ Ferretto A., նշվ. աշխ., p. 277. Otten-Froux C., L'Aïas dans le demier tiers du XIIIe siecle d'après les notaires génois, pp. 158-159.

² St'u Balletto L., նշվ. աշխ., A. N 33. B. N 85, 106. St'u նաև՝ Desimoni C., Actes passés en 1271, 1274 et 1279 à l'Aïas (Petite Arménie) et à Beyrouth par devant des notaires génois, p. 450. Pavoni R., Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Cipro da Lamberto di Sambuceto (gennaio-agosto 1302), N 151, 163, 248.

**ЗОГРАБ ГЕВОРКЯН
ИИ НАН РА**

**СПОСОБЫ ОРГАНИЗАЦИИ
СРЕДИЗЕМНОМОРСКОЙ ТОРГОВЛИ
В КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ (XIII-XIV вв.)**

РЕЗЮМЕ

Средневековая средиземноморская торговля осуществлялась с помощью целой системы многочисленных способов организации торговли. В XII-XIV вв. торговые объединения, преимущественно европейского происхождения, были внедрены по всему Средиземноморью, в том числе и в Киликийской Армении. В этих методах важную роль играли широко распространенный контракт коммента, различные типы кредитования и денежных переводов, поручения, контракты, связанные с фрахтованием торговых кораблей и т. д. В армянских источниках почти отсутствуют сведения о каких либо методах организации торговли местного происхождения. Для изучения проблемы первостепенными источниками являются итальянские нотариальные акты, составленные в Айясе и кипрских городах, а в дальнейшем отправленные и сохраненные во многих архивах европейских городов. В результате тщательного исследования этих источников, можно с уверенностью сказать, что все способы организации средиземноморской торговли в XIII-XIV вв. широко использовались в международном торговом товарообмене Киликийской Армении.